

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2023. № 4.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.4.41>

УДК: 338.46

*Т. М. Фертікова,
к. е. н., доцент кафедри економіки та підприємництва,
Чорноморський національний університет ім. П. Могили
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6372-5522>*

СФЕРА ПОСЛУГ ПІДЧАС ВІЙНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ

*T. Fertikova,
PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Economics and
Business, Petro Mohyla Black Sea National University*

FIELD OF SERVICES DURING THE WAR AND PROSPECTS OF ITS RECOVERY

Пандемія COVID-19, повномасштабна війна росії проти України є кризовими явищами, що в різній степені погіршили стан вітчизняної економіки. Метою даного дослідження є оцінка спроможності видів діяльності сфери послуг функціонувати в умовах зазначених криз та відновлювати свій потенціал у післякризовий період. Проаналізовано динаміку показників сервісних підприємств підчас пандемії та війни, надано характеристику факторам зовнішнього середовища прямої та непрямої дії, що впливають на суб'єктів бізнесу підчас війни, запропоновано ранжирування галузей сфери послуг за критерієм їх залежності від переліку

факторів, що спричиняють негативну дію на бізнес підчас війни. Визначено групи видів діяльності сфери послуг, відновлення яких залежить від схожих чинників: динаміки попиту, стану основних фондів та можливостей їх оновлення, наявності кваліфікованих кадрів, макроекономічної політики держави.

The COVID-19 pandemic, Russia's full-scale war against Ukraine are crisis phenomena that have worsened the state of the domestic economy in varying degrees. This study analyzed the dependence of the service sector on destructive changes in the macro-environment associated with pandemic and the war. The variety of types of activities that can be attributed to the sphere of services determines the different degree of their dependence on factors of the external environment of the relevant business entities. Measures to combat the spread of the coronavirus have most limited such activities as temporary accommodation and catering, art, sports, entertainment and recreation, activities in the field of administrative and auxiliary services, passenger transportation. Military actions in the country have a negative impact on the absolute majority of types of business, including the service sector. Among them are direct losses of people and property, instability of the legal environment, unusual deterioration of macroeconomic indicators, changes in the social structure of the population and social priorities, limitation of opportunities to modernize activities according to the latest technological trends. Business relationships with key participants in the microenvironment, such as suppliers, consumers, competitors have also become more complicated. As a result, estimates of the business situation are worse in 2022 compared to 2020 in the vast majority of activities in the service sector. With the exception of a few activities, estimates of changes in demand for services worsened. Estimates of changes in the number of employees worsened in all branches of the service sector that were taken into consideration. Based on the peculiarities of the activities of various types of service enterprises, assessments of changes in the business situation, demand, and the number of employees during the year of Russia's full-scale aggression against Ukraine, the factors affecting the current state of the relevant enterprises and the prospects for their recovery have been determined. According to the results of the assessments, the main factor that will determine the speed of recovery of such branches as administrative and auxiliary services, real estate operations, professional and scientific and technical

activities would be the dynamics of demand. The state of such industries as transport, warehousing, postal and courier activities, temporary accommodation and catering, information and telecommunications are more dependent on the state of fixed assets, and information and communication depends on the qualifications of the workforce and the ability to implement the latest technologies. Therefore, it will be more difficult to attribute the pre-war scale of activity to these industries. Financial and insurance activity is identified as the most problematic branch.

Ключові слова: війна, зовнішнє середовище бізнесу, сфера послуг.

Keywords: war, external business environment, service sector.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Війна, що триває в Україні протягом останнього року, змінює макро та мікросередовище суб'єктів економічних відносин, примушує їх адаптувати бізнес-стратегії та тактику до чергових незвичних викликів. Протягом 2020 р. виробники більшості країн світу потерпали від обмежень, пов'язаних з пандемією, і, судячи по результатах наступного, 2021 р., як суспільство, так і бізнес не встигли відновитися після шоку, пов'язаного з поширенням нової хвороби. Війна спричиняє набагато серйозніші втрати і створює нові ризики. Вона здійснює негативний вплив практично на всі галузі виробництва цивільних товарів та послуг. Втім, ступінь її впливу відрізняється по окремих видах діяльності.

В даному дослідженні виявимо залежність сфери послуг від деструктивних змін макросередовища, пов'язаних з війною. Соціально-економічне значення сфери послуг зростає протягом останніх десятиліть. Причинами цього є характер науково-технічного прогресу (перш за все, цифровізація), подальше поглиблення поділу праці, вагомий вплив багатьох видів діяльності сфери послуг на формування людського капіталу.

В 2021 р. частка сфери послуг в Україні в структурі валового випуску в основних цінах складала 44% (якщо до даної сфери включати види економічної діяльності з КВЕД G – T), в структурі доданої вартості – близько 60% (див. рис. 1).

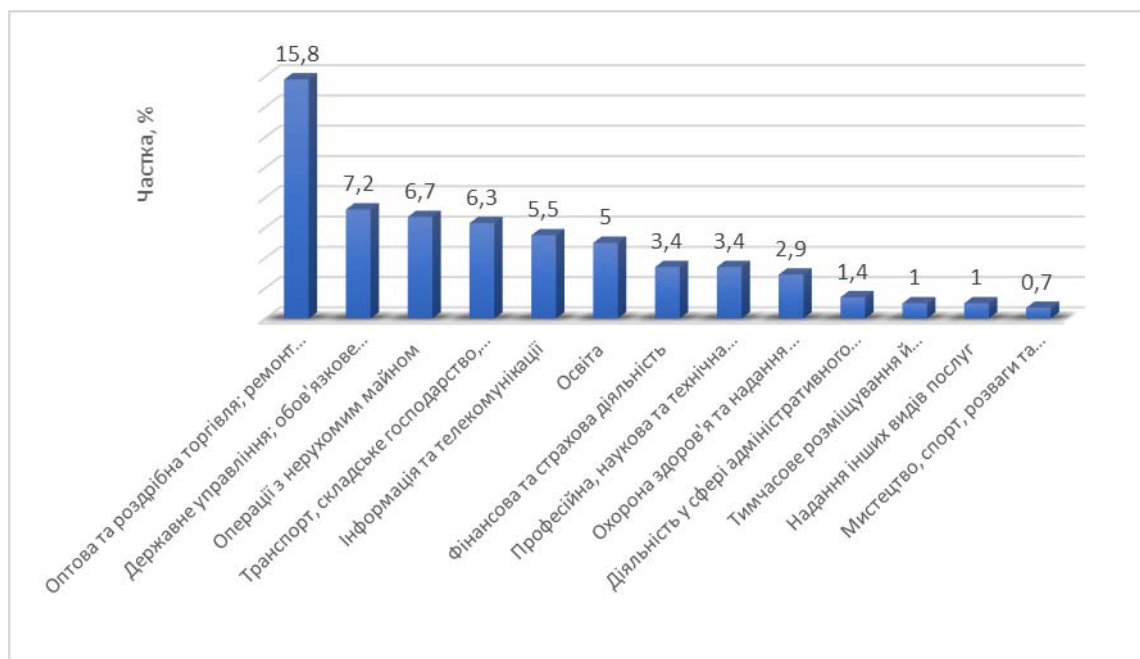

Рис. 1. Частка видів діяльності сфери послуг у валовій доданій вартості (%)

Джерело: Систематизовано, узагальнено та згруповано за даними [1]

Як бачимо, сервісні підприємства здійснюють вагомий внесок у створення валової доданої вартості. Кожний вид діяльності сфери послуг має важливе значення для забезпечення функціонування галузей матеріального виробництва або безпосередньо, або опосередковано, впливаючи на умови життя, якість здоров'я, освіти, відпочинку і в підсумку – на працездатність трудових ресурсів та якість життя в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості функціонування сфери послуг та окремих її складових є предметом наукового інтересу багатьох науковців. Криза, пов'язана з пандемією COVID-19, спричинила появу досліджень, присвячених виявленню залежності сервісних галузей від заходів протидії пандемії (Жабинець О., Клапків Ю. та Свірський В., Марценюк Л. та Батмангліч К., Scriosteanu A. та

Criveanu M. M., M. Dębski, R. Andrzejczyk та M. Borkowska-Niszczoła тощо). Зазначені автори аналізують наслідки пандемії для галузей сфери послуг, досліджують способи їх адаптації у вигляді організаційних змін, появи нових продуктів, вдосконалення маркетингових інструментів. Так, в роботі Марценюк Л. та Батмангліч К. охарактеризовано вплив пандемії на туристичну галузь, визначено заходи, що мали б допомогти туристичним підприємствам подолати наслідки карантинних обмежень [2]. Протягом останнього року з'явилися публікації, автори яких аналізують вплив повномасштабної агресії росії проти України. Серед них – дослідження G. Pie, яка визначає вплив війни на торгівлю послугами в Євросоюзі [3], Khudaykulova M., Yuanqiong He, Khudaykulov A., що характеризують загальні, в першу чергу, макроекономічні наслідки війни для глобальної та російської економіки [4], робота Тимощука В. П., в якій розглядається питання впливу війни на сферу адміністративних послуг [5]. Втім, серед робіт, виданих протягом останнього року, бракує досліджень, які б висвітлювали питання адаптації до військових дій в країні різних видів діяльності сфери послуг та можливості їх відновлення у післявоєнний час.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даного дослідження є оцінка спроможності видів діяльності сфери послуг функціонувати в умовах криз, пов'язаних з пандемією та війною, та відновлювати свій потенціал у післякризовий період. Завданнями дослідження є визначення динаміки показників сервісних підприємств під час пандемії та війни, характеристика факторів зовнішнього середовища прямої та непрямої дії, що впливають на суб'єктів бізнесу під час війни, ранжирування галузей сфери послуг за критерієм їх залежності від переліку факторів, що спричиняють негативну дію на бізнес під час війни, визначення передумов відновлення галузей сфери послуг.

В процесі дослідження були використані методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції для виявлення впливу змін зовнішнього середовища на бізнес в Україні, статистичні методи для оцінки зміни показників діяльності

сфери послуг в умовах пандемії та війни. Для визначення залежності окремих видів діяльності сфери послуг від чинників, що спричиняють негативну дію на бізнес в умовах війни, було використано метод бальної оцінки. Сила впливу кожного з запропонованих чинників була оцінена кількістю балів від одного (слабкий вплив) до трьох (сильний вплив). Після цього види діяльності сфери послуг було ранжовано за передумовами їх відновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сфера послуг настільки різноманітна, що за різними класифікаційними підходами вона включає різні види діяльності. Серед сервісних підприємств є і капіталомісткі, і працемісткі, і наукомісткі. Виробництво окремих видів послуг розвивається динамічно, постійно модернізується під впливом науково-технічного прогресу чи конкурентної боротьби, але є і види послуг, технологія виробництва яких відносно стала. Частина сервісних підприємств виробляє послуги переважно для суб'єктів бізнесу, інша орієнтована на кінцевих споживачів. Попит на одні види послуг є відносно стабільним, незалежним від фази економічного циклу, тоді як попит на інші тісно корелює з динамікою економічного зростання. Так, M. Forsells, N. Kennedy and L. M. Timm, досліджуючи динаміку доданої вартості в сервісних секторах економіки Євросоюзу з 2005 по 2019 рр., поділяють дані галузі на неринкові та ринкові. До перших відносяться, наприклад, освітні та медичні послуги, динаміка доданої вартості яких залишалася додатною під час кризи 2008-2009 рр.. Виробництво доданої вартості ринкових послуг (професійних та адміністративних, торгівлі, фінансових та страхових) є більш циклічним, оскільки попит на них, частково, залежить від стану справ у сфері виробництва, а частково, від попиту з боку кінцевих споживачів, динаміка якого визначається зміною доходів останніх. Ринкові послуги мають найвищий ступінь кореляції з динамікою сфери матеріального виробництва, тоді як неринкові послуги є відносно незалежними від обсягу матеріального виробництва [6]. Діяльність одних видів сервісних підприємств може бути швидко започаткована або відновлена за покращання кон'юнктури, тоді як

початок або відновлення діяльності інших потребує чимало часу. Такі відмінності між видами діяльності, віднесеними до сфери послуг, спричиняють різну їх залежність від зміни факторів зовнішнього середовища та відмінності у часі, потрібному для адаптації діяльності.

Пандемія коронавірусу більш відчутно вплинула на сферу послуг, ніж на виробництво. Розглянемо динаміку зміни обсягу вироблених послуг по різних видах діяльності підчас такого несприятливого для багатьох видів бізнесу явища (див. табл. 1).

Таблиця 1. Зміна обсягів реалізованих послуг відносно попереднього року, %

	2019	2020	2021
Усього, в т. ч.*	23,6	1,0	10,7
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	15,0	0,5	3,0
Тимчасове розміщування й організація харчування	19,9	-46,8	52,3
Інформація та телекомунікації	21,7	7,8	11,3
Операції з нерухомим майном	42,4	4,1	11,1
Професійна, наукова та технічна діяльність	33,2	-0,2	7,7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	48,4	-5,7	22,3
Освіта	14,7	3,0	15,8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	35,5	48,8	46,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	30,4	-29,4	31,8
Надання інших видів послуг	30,9	-1,9	10,3

*враховано види діяльності сфери послуг, за якими представлено інформацію на сайті Державної служби статистики України.

Джерело: сформовано на основі [7].

Від пандемії найбільше постраждали види діяльності сфери послуг, можливість функціонування яких напряму обмежувалася заходами протидії поширенню хвороби: тимчасове розміщення та організація харчування, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок, туризм, пасажирські перевезення. В цих видах діяльності клієнти безпосередньо залучені до процесу надання послуги і дистанційне їх обслуговування є неможливим. Але навіть за

послаблення карантинних обмежень зниження попиту на послуги, спричинене як зменшенням доходів, так і побоюваннями потенційних клієнтів за стан свого здоров'я здійснювало негативний вплив на результативність відповідних сервісних підприємств.

Галузь охорони здоров'я та надання соціальної допомоги зростала у зв'язку з очевидним збільшенням потреб у медичних послугах та соціальній допомозі. Результати діяльності інших галузей визначалися можливістю організувати роботу дистанційно, залежністю попиту на відповідні послуги від динаміки доходів потенційних клієнтів.

В 2021 р. обсяг виробництва послуг збільшився у всіх видах діяльності. Але, за виключенням сфер освіти, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, дане зростання або є меншим в порівнянні з темпом росту в 2019 р. відносно 2018 р., або недостатнім, щоб компенсувати падіння в 2020 р. відносно попереднього. По-перше, це пояснюється тим, що в 2021 р. продовжували діяти карантинні обмеження, хоча й не такі жорсткі, як в 2020 р., а по-друге, за цей рік не встигли відновитися доходи та попит.

Війна, очевидно, здійснює негативний вплив на всі види бізнесу у сфері послуг за рахунок скорочення обсягів виробництва по регіонах, що найбільше страждають від військових дій. Темп зміни обсягів виробництва по різних видах діяльності відрізняється від ситуації 2020 р., оскільки війна впливає на зміну потреб та можливості здійснення бізнесу інакше, ніж пандемія.

Військові дії в країні сприяли радикальній трансформації зовнішнього середовища вітчизняного бізнесу протягом останнього року. Ключовими його факторами, згідно з PEST-аналізом, є політичні, економічні, соціальні та технологічні.

- 1) Політичні фактори. Наразі в Україні не стоїть питання про хиткість політичних пріоритетів. Повномасштабна війна, розпочата росією проти України, зменшила вплив політичних сил, які виступали проти ринкових засад економічного розвитку та/або підтримували ідею

російського впливу на українську економіку. Втім, правове середовище бізнесу, що формується державою, залишається нестабільним. В перші кілька місяців війни було ухвалено ряд рішень, спрямованих на підтримку, в першу чергу, малого бізнесу. В березні ВРУ ухвалила закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів щодо дії норм на період дії воєнного стану», яким було запроваджено зупинення податкових перевірок; надано податкові пільги зі сплати податку на землю та екологічного податку для об'єктів, розташованих на територіях, де ведуться (велися) бойові дії; надано пільги ФОП на спрощеній системі оподаткування із сплати ЄСВ [8]. Компанії, що перебували на загальній системі оподаткування та ФОП третьої групи отримали можливість перейти на зменшену податкову ставку з квітня 2022 року [9], протягом 2022 р. в Україні продовжувала діяти програма «Доступні кредити 5-7-9», з червня було запущено систему грантів для розвитку підприємництва «Е-робота». Не дивлячись на такі важливі для підтримки бізнесу норми, зберігаються хронічні проблеми регулювання бізнесу, серед яких - слабкий захист прав власності, корупція в судах та інших органах влади, складність податкового адміністрування, брак доступного фінансування [10]. Продовжують діяти окремі норми, скасування яких лише позитивно вплинуло б на започаткування та ведення підприємницької діяльності. Наприклад, фізичні особи мають право реєструвати ФОП на спрощеній системі оподаткування один раз на рік, і якщо підприємець зареєстрував ФОП і через кілька місяців, за будь-яких причини, закрив його, знов відкрити ФОП на спрощеній системі вдасться не раніше, ніж через рік після першої спроби. Зростання державних витрат на фінансування армії та забезпечення соціальної підтримки, збільшення обсягу державного боргу на фоні зниження ВВП підвищує ризики підвищення податкових ставок під час воєнного

стану або після перемоги України у війні, що створює додаткові ризики як для МСП, так і для великих підприємств.

- 2) Економічні фактори. Динаміка макроекономічних показників є несприятливою для бізнесу: зменшення реального ВВП на 29,1% за 2022 р., падіння доходів домогосподарств та рентабельності суб'єктів господарювання, інфляція, збільшення дефіциту державного бюджету та від'ємного сальдо торгового балансу. У зв'язку з військовими діями, частковою блокадою та обстрілами страждає інфраструктура країни: транспортна, телекомунікаційна, енергетична, що ускладнює організацію основної діяльності підприємств, транспортування сировини та готової продукції. Війна в Україні мало вплинула на темп технічного прогресу у світі, але можливості технологічного переоснащення вітчизняних підприємств зменшилися внаслідок згорання банками кредитних програм та зменшення інвестиційної привабливості країни. В умовах війни змінюються споживчі уподобання: населення надає перевагу товарам і послугам, необхідним для забезпечення поточної життєдіяльності, збереження життя та здоров'я, але чимало товарів і послуг втратили свою актуальність.
- 3) Соціальні чинники. В регіонах, особливо тих, що розташовані поблизу зони бойових дій, змінюється структура суспільства: вікова, статтєва тощо. Це пов'язано з міграційними процесами всередині країни та еміграцією за кордон. Постійна небезпека життю і здоров'ю, майну змусила частину населення залишити домівки та облаштовуватися у більш безпечних регіонах. Але є і люди, що відмовляються від переїзду, не дивлячись на загрози. Тож і компаніям, працюючим у прифронтовій зоні, доводиться приймати рішення: продовжувати вести бізнес, пристосовуючись до загроз, закриватися або здійснювати релокацію. Війна змінила соціальні пріоритети. Важливими цінностями стали підтримка ЗСУ, волонтерство. Отже, компанії, які здійснюють дані види діяльності, можуть розраховувати на більшу прихильність

стейкхолдерів. Підчас війни люди краще розуміють важливість базових цінностей: безпеки та допомоги, сім'ї і нації, що вплинуло на зміст комунікацій бізнесу з потенційними споживачами.

- 4) Технологічні фактори. Технологічний розвиток – процес безперервний, і рік – достатній період для появи якщо не радикальних, то помітних вдосконалень у будь-якій галузі. Вони можуть стосуватися як безпосередньо технології виробництва, так і організації бізнесу. Триває розвиток технологій штучного інтелекту, які можуть допомагати організаціям прогнозувати попит та вдосконалювати розподіл ресурсів між різними проектами, відбувається подальша автоматизація процесів збору, обробки даних та виконання інших задач, вдосконалюються хмарні технології, технології віртуальної та доповненої реальності, що мають величезний потенціал застосування у навчанні, розвагах, реабілітації після хвороби, триває поширення інтернету речей, розвиток прогностичної аналітики... Це далеко неповний перелік технологічних трендів 2022 року, що можуть бути використані як великим бізнесом, так і підприємцями, як в матеріальній сфері виробництва, так і у сфері послуг. Інша справа, наскільки український бізнес буде фінансово спроможним придбати необхідні технології і наскільки бізнес-ситуація буде сприятливою для їх впровадження.

Стан зовнішнього середовища непрямої дії спричинив зміни взаємовідносин бізнесу з ключовими учасниками мікросередовища: постачальниками, споживачами, конкурентами.

На вибір постачальників основних фондів, товарно-матеріальних запасів вплинув процес закриття або переміщення частини підприємств, логістичні проблеми, пов'язані з окупацією частини території України, веденням бойових дій, обмеженнями на вибір транспортних засобів, що можуть бути використані для перевезень, зміна цінової політики підприємств-постачальників. Доступ до капіталу зменшився внаслідок скорочення банківського кредитування, зростання ризиків інвестування.

Масова міграція населення, мобілізація спричинили поглиблення диспропорцій на ринку праці. У представниках таких професій як лікарі, слюсарі, монтажники, електрики, авторемонтники існує дефіцит, тоді як для менеджерів, економістів, адміністраторів, спеціалістів державної служби та юристів спостерігається нестача вакансій [11]. Ситуація на ринку праці загалом є мало контрольованою, оскільки є лише приблизні розрахунки кількості осіб, що втратили роботу у зв'язку з закриттям чи зміною масштабів діяльності підприємств, співвідношення зайнятих, безробітних, економічно неактивних серед осіб, які емігрували за кордон, осіб, які працевлаштовані неофіційно. Але очевидно, що масові переміщення населення та бізнесу суттєво вплинули на співвідношення попиту і пропозиції на різні спеціальності в різних регіонах України.

Зміна споживчих пріоритетів, падіння доходів населення, зміна чисельності населення по всіх областях країни поставили перед окремими видами бізнесу питання перегляду маркетингової стратегії, зміни комплексу маркетингу згідно з оновленими потребами та можливостями споживачів.

Конкурентна ситуація, так же як ситуація з постачальниками, змінилася внаслідок закриття чи релокації частини підприємств. Закриття, переміщення бізнесу відбувається під тиском загроз життю і здоров'ю людей, ризиків пошкодження майна, зниження попиту, неможливості забезпечити поставку необхідних ресурсів. Така ситуація має місце перш за все в тимчасово окупованих регіонах та регіонах поблизу лінії фронту, які частіше піддаються ворожим обстрілам. Отже, переважно конкурентна ситуація змінюється не по галузях, а по окремих регіонах, і в першу чергу – у видах бізнесу, представники яких розташовані за принципом близькості до споживачів.

Всі суб'єкти вітчизняного бізнесу вимушені пристосовуватися до нових умов зовнішнього середовища. Переважно негативний вплив зазначених чинників відчули на собі і підприємства сфери послуг.

Оскільки станом на березень 2023 р. дані щодо динаміки обсягів виробництва послуг відсутні, порівнюємо вплив пандемії та війни на оцінки представників сервісних підприємств зміни бізнес-ситуації, попиту на послуги, кількості працівників в попередні відносно часу опитування та наступні три місяці.

Як видно з рисунку 2, за більшістю видів діяльності сфери послуг середньоквартальні оцінки змін бізнес-ситуації за попередні три місяці є гіршими в 2022 р. в порівнянні з 2020 р.. Виключеннями є такі види діяльності, як транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, тимчасове розміщення та організація харчування, надання інших послуг, в яких бізнес-ситуація оцінювалася гірше в рік поширення пандемії. Найгірше в умовах повномасштабного вторгнення оцінюється бізнес-ситуація в таких галузях як фінансова та страхова діяльність, операції з нерухомим майном, інформація та телекомунікації, професійна, наукова та технічна діяльність

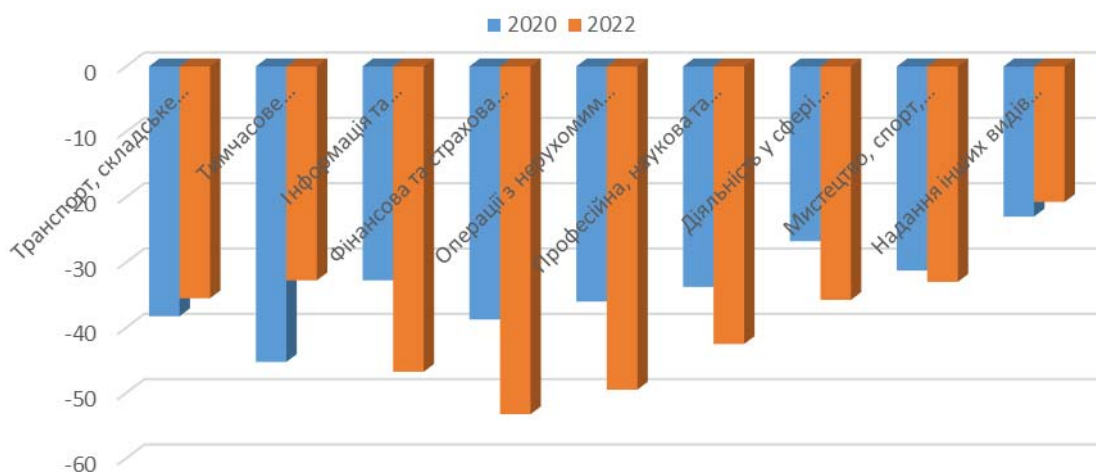

Рис. 2. Середньоквартальна оцінка змін бізнес-ситуації у сфері послуг за попередні три місяці в 2020 та 2022 рр.

Джерело: Систематизовано, узагальнено та згруповано за даними [12]

Середньоквартальні оцінки змін попиту за попередні три місяці представниками сервісних підприємств співвідносяться в 2020 та 2022 рр.

приблизно так же, як і оцінки бізнес-ситуації (див. рис. 3). Лише в такому виді діяльності, як мистецтво, спорт, розваги та відпочинок оцінки в 2020 р. в середньому є гіршими в порівнянні з 2022 роком, на відміну від співвідношення оцінок бізнес-ситуації по даній галузі, тоді як в галузі надання інших послуг оцінки зміни попиту є гіршими в 2022 р., на відміну від оцінок бізнес-ситуації.

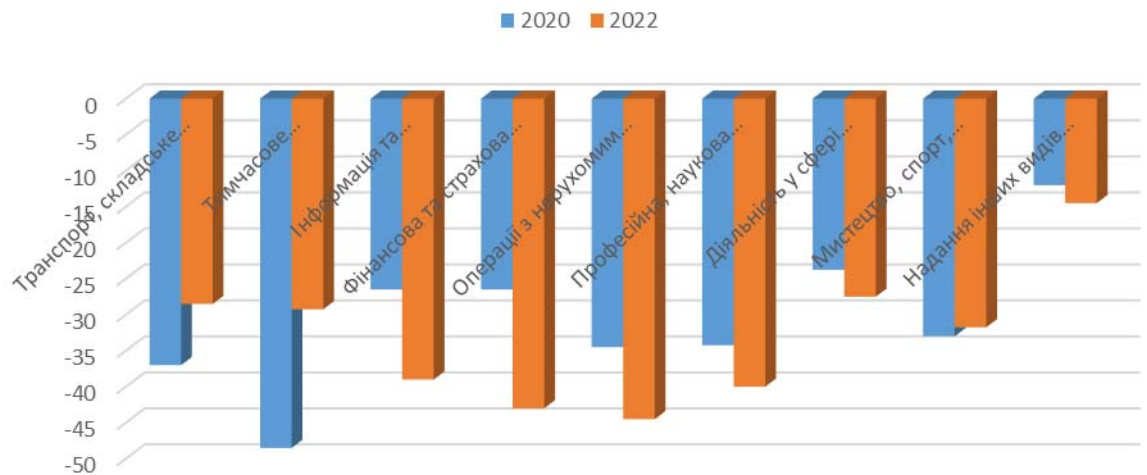

Рис. 3. Середньоквартальна оцінка змін попиту на послуги (обсягу реалізації послуг) за попередні три місяці в 2020 та 2022 рр.

Джерело: Систематизовано, узагальнено та згруповано за даними [12]

Середньоквартальні оцінки змін попиту в наступні три місяці є гіршими в усіх видах діяльності в 2022 р., крім мистецтва, спорту, розваг і відпочинку та надання інших видів послуг (див. рис. 4). Особливо песимістичними в порівнянні з 2020 р. є оцінки попиту на послуги фінансових та страхових компаній, а також підприємств, що спеціалізуються на операціях з нерухомістю. За абсолютною величиною найгіршими є оцінки попиту на послуги підприємств, що працюють у сфері тимчасового розміщення та організації харчування.

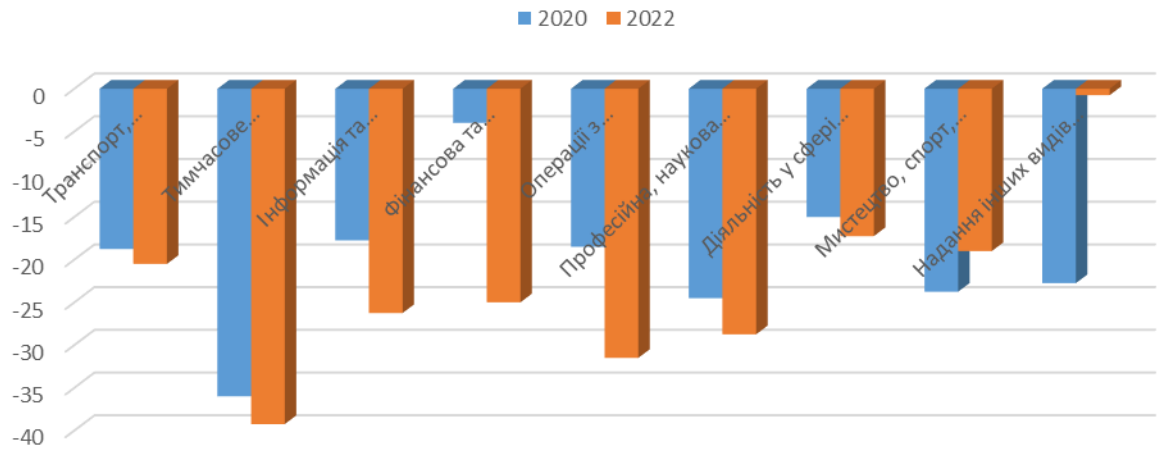

Рис. 4. Середньоквартальні очікувані зміни попиту на послуги (обсягу реалізації послуг) підприємств сфери послуг у наступні три місяці в 2020 та 2022 рр.

Джерело: Систематизовано, узагальнено та згруповано за даними [12]

Як впливає з рисунку 5, в усіх видах діяльності сфери послуг оцінки змін кількості працівників за попередні три місяці є гіршими в 2022 р. в порівнянні з 2020 р..

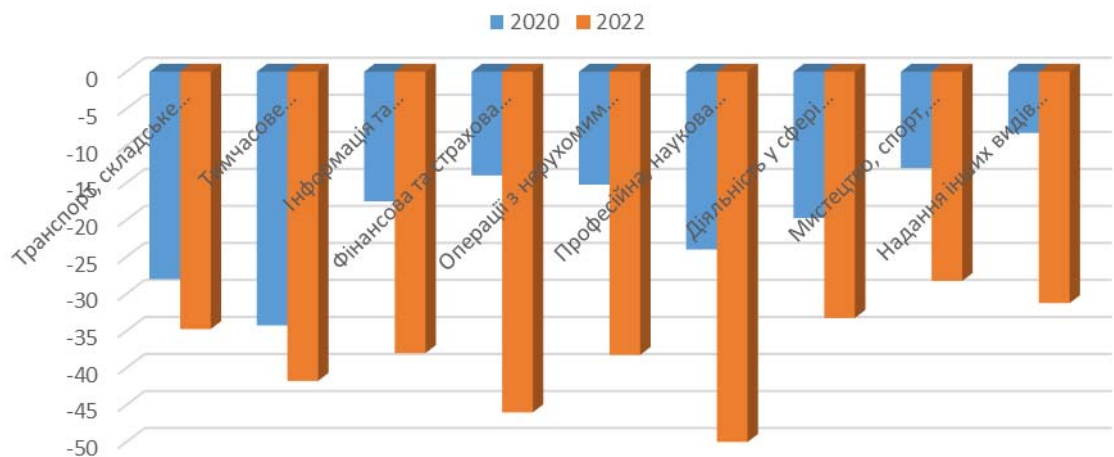

Рис. 5. Середньоквартальна оцінка змін кількості працівників за попередні три місяці в 2020 та 2022 рр.

Джерело: Систематизовано, узагальнено та згруповано за даними [12]

Середньоквартальні оцінки зміни кількості працівників в наступні три місяці є гіршими в усіх видах діяльності сфери послуг в 2022 р., за виключенням надання інших послуг (див. рис. 6). За цим критерієм більш постраждалими від військових дій, ніж від пандемії, є підприємства у сферах фінансової та страхової діяльності, операцій з нерухомим майном, інформації та телекомунікацій, професійної, наукової та технічної діяльності, діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування. Такі очікування щодо динаміки кількості працівників переважно пов'язані з очікуваннями щодо динаміки попиту, адже значення коефіцієнту кореляції між даними показниками в 2022 р. складає 0,89. Серед лідерів за абсолютним від'ємним значенням оцінок – тимчасове розміщення та організація харчування, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, операції з нерухомим майном, професійна, наукова та технічна діяльність, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок.

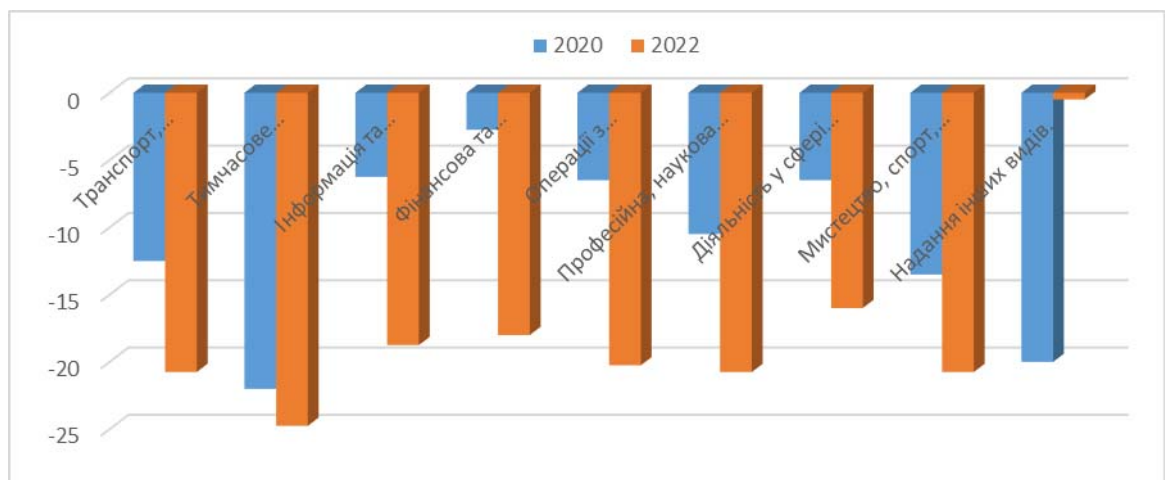

Рис. 6. Середньоквартальні очікувані зміни кількості працівників на підприємствах сфери послуг у наступні три місяці в 2020 та 2022 рр.

Джерело: Систематизовано, узагальнено та згруповано за даними [12]

Беручи до уваги оцінки щодо динаміки бізнес-ситуації, попиту, кількості працівників, а також характер діяльності окремих складових сфери послуг, спробуємо оцінити вплив актуальних негативних чинників на їх поточний стан та перспективи відновлення. За кожним із запропонованих

критеріїв надається оцінка від одного до трьох балів («один» – слабкий вплив, «три» – суттєвий вплив), після чого розраховується середній бал, що дає можливість ранжувати види діяльності сфери послуг за факторами, що здійснюють домінуючий вплив на їх стан, та перспективами післявоєнного відновлення.

Серед обраних факторів впливу – динаміка доходів домогосподарств та бізнесу, участь клієнтів у процесі надання послуги, ступінь специфічності наявних кадрів, що визначає можливості бізнесу швидко оновлювати персонал без втрат якості роботи, залежність від швидкого постачання сировини і матеріалів, залежність від основних фондів (виходячи з їх частки у складі активів та, відповідно, можливості їх швидкого відновлення), залежність від технологічного розвитку (визначається необхідністю оновлювати технології, зважаючи на об'єктивний процес їх вдосконалення), а також вплив зміни потреб у послугах підчас війни (див. табл. 2).

Відновлення сфери надання інших послуг, що за КВЕД відносяться до секції S, може бути відносно швидким та залежить від динаміки доходів домогосподарств, можливості поставок сировини, матеріалів, комплектуючих.

Перспективи відновлення трьох наступних за рейтингом галузей буде залежати переважно від динаміки попиту. Потреба в діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (N) зростатиме із завершенням військових дій, а можливість її задоволення, в першу чергу, буде визначатися динамікою доходів споживачів. Для такого виду діяльності як операції з нерухомим майном (L) буде відігравати важливе значення відновлення доходів домогосподарств та бізнесу, післявоєнне зростання потреби у відповідних послугах. Успішність відновлення професійної та науково-технічної діяльності (M) залежатиме від динаміки інших галузей як матеріального, так і нематеріального виробництва.

**Таблиця 2. Оцінка залежності галузей сфери послуг від
несприятливих факторів підчас війни**

Галузь сфери послуг Фактор	S	N	L	M	R	P	Q	H	J	I	K
Вплив зниження доходів домогосподарств	2	2	3	1	3	2	1	1	1	2	3
Вплив зменшення обсягів виробництва в інших видах бізнесу	1	2	2	3	1	1	1	2	2	2	3
Вплив ступеня специфічності персоналу	1	1	1	2	1	2	2	2	3	1	3
Залежність від поточного оновлення технологій	1	2	1	2	1	2	2	2	3	1	2
Ступінь участі клієнтів в процесі надання послуги	2	2	2	1	3	2	3	2	1	3	1
Зменшення потреби, обумовлене війною	1	2	2	2	2	2	1	1	2	2	2
Залежність від забезпеченості сировиною і матеріалами	2	1	1	1	1	1	2	3	1	2	1
Залежність від основних фондів	1	1	1	1	2	3	3	3	3	3	3
Середнє значення	1,375	1,625	1,625	1,625	1,75	1,875	1,875	2	2	2	2,25

Джерело: сформовано автором

Галузь професійної, наукової та технічної діяльності (R) потребує обов'язкової участі клієнтів в процесі надання послуг, суттєво пов'язана з динамікою попиту, а можливість надання цих послуг в більшій мірі залежить від стану основних фондів, ніж трьох попередніх.

Попит на послуги у сфері освіти (Р) зменшився переважно на територіях, які найбільше постраждали від військових дій, що пов'язано як з переміщенням населення, так і з руйнуванням основних фондів. Тож відновлення даної галузі буде залежати від післявоєнного відновлення даних територій. Теж саме стосується і галузі охорони здоров'я (Q).

Такий вид діяльності як транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (Н) в значній мірі залежить від стану основних фондів, можливостей постачання необхідних сировини і матеріалів. Потреба у послугах даної галузі залишається високою навіть в часи війни, хоча припинення або зменшення масштабів діяльності суб'єктів бізнесу або заборона використання окремих видів транспорту (авіації) негативно впливає на попит на вантажні перевезення. Залежність цієї галузі від динаміки відновлення інших галузей, потреба в інвестиціях для підтримки у належному стані основних фондів, залежність від динаміки технологічного розвитку ускладнює відновлення даного виду діяльності.

Інформація та телекомунікації (J) відноситься до високотехнологічних, результати її діяльності суттєво залежать від кваліфікації персоналу, можливостей використовувати новітні технології, стану основних фондів. Вплив цих чинників визначає характер та швидкість відновлення відповідних видів діяльності.

Стан такої сфери послуг як тимчасове розміщування й організація харчування (I) залежить від динаміки доходів як індивідуальних споживачів, так і бізнесу, їх чисельності в тих чи інших регіонах, стану основних фондів.

Галузі "Фінансова та страхова діяльність" важче буде відновити довоєнні обсяги діяльності внаслідок залежності від динаміки доходів, міграційних процесів, в тому числі персоналу, стану основних фондів. Варто додати, що стан даної галузі залежить від монетарної політики НБУ, яка, в свою чергу, пов'язана з поточним макроекономічним станом, пріоритетністю цілей забезпечення цінової стабільності, економічного зростання та

зайнятості. Дані фактори не враховано у здійснених розрахунках, але вони теж ускладнюють відновлення зазначеної галузі.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Різноманіття видів діяльності, що можуть бути віднесені до сфери послуг, обумовлюють різну ступінь їх залежності від дії чинників зовнішнього середовища відповідних суб'єктів господарювання. Так, заходи з протидії поширенню коронавірусу найбільше обмежили такі види діяльності, як тимчасове розміщення та організація харчування, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (переважно за рахунок пасажирських перевезень). Військові дії в країні здійснюють негативний вплив на абсолютну більшість видів бізнесу, із сферою послуг включно. Серед них – безпосередні втрати людей і майна, нестабільність правового середовища, незвичне погіршення макроекономічних показників, зміна соціальної структури населення та соціальних пріоритетів, обмеження можливостей модернізувати діяльність згідно з новітніми технологічними трендами. Також ускладнилися взаємовідносини бізнесу з ключовими учасниками мікросередовища: постачальниками, споживачами, конкурентами.

В результаті в переважній кількості видів діяльності сфери послуг оцінки бізнес-ситуації є гіршими в 2022 р. в порівнянні з 2020 р.. За виключенням кількох видів діяльності погіршилися оцінки змін попиту на послуги. В усіх галузях сфери послуг, що бралися до розгляду, погіршилися оцінки зміни кількості працівників. Виходячи з особливостей здійснення діяльності різних видів сервісних підприємств, а також виходячи з оцінок зміни бізнес-ситуації, попиту, кількості працівників протягом року повномасштабної агресії росії проти України, визначено фактори, що впливають на поточний стан відповідних підприємств та перспективи їх відновлення. Згідно з результатами оцінок головним чинником, який буде визначати швидкість відновлення в таких видах діяльності сфери послуг, як

адміністративне та допоміжне обслуговування, операції з нерухомим майном, професійна та науково-технічна діяльність, є динаміка попиту. До галузей, яким буде відносно важче відновити масштаби діяльності, віднесено такі як транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, тимчасове розміщування й організація харчування, інформація та телекомунікації, оскільки вони є більш залежними від стану основних фондів, а остання – й від кваліфікації робочої сили та можливості впроваджувати новітні технології. Видом діяльності, якому буде доволі складно відновити довоєнні масштаби, визначено фінансову та страхову діяльність.

Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні заходів, що можуть бути вжиті менеджерами підприємств окремих галузей сфери послуг, заходів макроекономічної політики, що мають сприяти більш швидкому післявоєнному відновленню та розвитку.

Література

1. Національні рахунки України у 2021 році: статистичний збірник (за ред. І. Нікітіної). К. : 2023, 227 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/02/NR_2021.pdf (дата звернення: 1.03.23)
2. Марценюк Л. В., Батмангліч К. Напрями зниження негативного впливу коронавірусу на туристичну сферу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 214–221. DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-214-221(дата звернення: 09.03.23)
3. Ilie G. Risk factors influencing global businesses in services industries in a world of overlapping crises. *Social Economic Debates*. 2022. Vol. 11. Issue 1. P.12-21. URL: <https://economicdebates.ro/Art%204%20DSE%201%202022%20Ilie.pdf> (дата звернення: 11.03.23)
4. Khudaykulova M., Yuanqiong He, Khudaykulov A. Economic Consequences and Implications of the Ukraine-Russia War. *International Journal*

of Management Science and Business Administration. 2022. Volume 8. Issue 4. P. 44-52 URL: <https://doi.org/10.18775/ijmsba.1849-5664-5419.2014.84.1005> (дата звернення: 15.03.23)

5. Тимощук В. П. Вплив війни на сферу адміністративних послуг. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С.91-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2022_33_11 (дата звернення: 12.03.23)

6. Forsells M., Kennedy N., Timm L. M. Developments in the services sector and its relationship with manufacturing. *ECB Economic Bulletin*. 2019. Issue 7. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2019/html/ecb.ebbox201907_02~860ce32c39.en.html (дата звернення: 15.03.23)

7. Обсяг реалізованих послуг за регіонами за видами економічної діяльності. Державна служба статистики України (сайт). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.02.23)

8. Про внесення змін до Податкового кодексу та інших законодавчих актів щодо дії норм на період воєнного стану : Закон від 14.03.22 р. 2120-IX URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text> (дата звернення: 23.03.23)

9. Податкові пільги для бізнесу, "мінус" акцизи на пальне та підтримка ФОПів – Рада ухвалила закон. *Економічні правда (сайт)*. 2022. 15 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/15/684082/> (дата звернення: 23.03.23)

10. Григоренко Є., Шніцер М. Як після війни Україна має відновлювати економіку та бізнес. Велике дослідження. *Forbs Ukraine (сайт)*. 2022. 15 грудня. URL: <https://forbes.ua/money/yak-pisslya-viyni-ukraina-mae-vidnovlyuvati-ekonomiku-ta-biznes-velike-doslidzhennya-deloitte-15122022-10501> (дата звернення: 20.03.23)

11. Попит і пропозиція на зареєстрованому ринку праці у січні 2023 року. *Державна служба зайнятості: офіційний ресурс*. URL: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infocfiles/01_popyt_i_propozyciya_na_rynku_praci_01_2023.pdf (дата звернення: 02.03.23)

12. Очікування підприємств сфери послуг щодо перспектив розвитку їх ділової активності за видами економічної діяльності. *Державна служба*

статистики України (сайт). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 16.03.23)

References

1. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2023), *Natsional'ni rakhunky Ukrainy u 2021 rotsi : statystychnyj zbirnyk* [National Accounts of Ukraine 2021: Statistical Publication], Kyiv, Ukraine, available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/02/NR_2021.pdf (Accessed 1 March 2023).
2. Martseniuk, L. V. and Batmanglich, C. (2020), “Directions for reducing the negative effects of coronavirus on the tourist industry”, *Naukovyj visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, vol. 3, pp. 214–221, available at: <http://eadnurt.diit.edu.ua/jspui/handle/123456789/14002> (Accessed 9 March 2023).
3. Ilie, G. (2022), “Risk factors influencing global businesses in services industries in a world of overlapping crises”, *Social Economic Debates*, vol. 11, no. 1, pp.12-21, (Accessed 11 March 2023).
<https://economicdebates.ro/Art%204%20DSE%201%202022%20Ilie.pdf>
(available at: 11 March 2023).
4. Khudaykulova, M., Yuanqiong, H. and Khudaykulov, A. (2022), “Economic Consequences and Implications of the Ukraine-Russia War”, *International Journal of Management Science and Business Administration*, vol. 8, no. 4, pp. 44-52, available at: <https://doi.org/10.18775/ijmsba.1849-5664-5419.2014.84.1005> (Accessed 15 March 2023).
5. Tymoshchuk, V. (2022), “The impact of the war on the sphere of administrative services ”, *Pravova derzhava*, vol. 33, pp. 91-101, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2022_33_11 (Accessed 12 March 2023).
6. Forsells, M., Kennedy, N. and Timm, L. M. (2019), “Developments in the services sector and its relationship with manufacturing”, *ECB Economic Bulletin*, vol. 7, available at: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2019/html/ecb.ebbox201907_02~860ce32c39.en.html (Accessed 15 March 2023).

7. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2023), “Volume of services sold by regions and types of economic activity”, available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 27 February 2023).

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), The Law of Ukraine “On the introduction of amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the effect of norms during the period of martial law”, available at:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text> (Accessed 23 March 2023).

9. The site of Ekonomichna Pravda (2022), “Tax benefits for business, "minus" excise duty on fuel and support for individual entrepreneurs - the Rada adopted the law”, available at: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/15/684082/> (Accessed 23 March 2023).

10. Hryhorenko, Ye. and Shnitser, M. (2022), “How after the war, Ukraine should restore the economy and business. Great research”, available at: <https://forbes.ua/money/yak-pisslya-viyni-ukraina-mae-vidnovlyuvati-ekonomiku-ta-biznes-velike-doslidzhennya-deloitte-15122022-10501> (Accessed 20 March 2023).

11. The official site of State Employment Center of Ukraine (2023), “Demand and supply on the registered labor market in January 2023”, available at: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infocfiles/01_popyt_i_propozyciya_na_ryнку_praci_01_2023.pdf (Accessed 02 March 2023).

12. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2023), “Expectations of service enterprises regarding the development of their business activity by type of economic activity”, available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 16 March 2023).

Стаття надійшла до редакції 20.04.2023 р.